



M.F.Axundov milli ədəbi tənqidin banisi kimi



(Övvəlki ötən sayımızda)

sözün əslində Axundov poeziyada Füzüliyə qarşı yox, Füzüli bütünün və böyüklüyünün poeziyaya saldığı "Füzüli boyda" kölgəyə, kabusa qarşı çıxmışdır. (Y.Qarayev, "Realizm: sənət və haqiqət. Baki, "Elm", 1980, s. 72).

Axundovun Füzüliyə münasibətinin bu cür təfsirləri bizi razı salmır. Füzüli ədəbi tarixi prosesi təmsil edir. Ədəbi tarixi prosenin müasirliyi kimi onun böyüklüyünə hər iki tənqidi təsdiq edir. "Birün yaradıcısı Füzüli deyil, andan sonra ədəbi prosenin təmsilçisi olan, belə deyək ki, "poeziya möminləri"dir. Füzüli özündən sonra gələn ədəbi prosese cavabdehlik və məsuliyyəti daşıya biləcək. Füzülinin böyüklüyü onun üçün itiham aktına çevrilir biləcəkdir. Füzüli yaradıcılığın "Füzüli boyda" kölgəyə, kabusa münasibəti ədəbi tarixi prosədə Füzülinin yerini təhrif etmək deməkdir.

Füzüliyə inkarcı münasibəti "romantik ədəbiyyatın bəzi kök səlməst etmiş müddəalarına qarşı çıxmaz" (K.Talibzadə) mövğeyindən izah etmək məntiqli düşüncənin müqaviməti ilə rəziləşir. Hər şeydən əvvəl onu görə ki, klassik şair ədəbiyyatında Axundovun təqdir ediyi və yaradıcılığını əhli vərgisi hesab ediyi sənətkarların hamısı (Firdovsi, Nizami, Cəmi, Sədi, Mollayı Rumı, Hafiz) romantik idi. Bədi yaradıcılıq üslubuna görə Füzüli möhöz bu romantik məktəbin davamçısı idi. K.Talibzadə Firdovsi və Nizaminin romantik sənətkar olmalarına rəğmən "Sərgi realizminin ilk rüseymlərini" hazırlayan sənətkarlar" kimi Axundovun rəğbətini qazanmasını öngörür. Bəlkə də burada müəyyən haqiqət var. Ancaq elə bu haqiqətdə Axundovun nə üçün romantik və lirik sənətkar Hafizə haqqı şair, romantik və lirik şair Füzüliyə "şair deyil və xoyalatında əslə təsdiq yoxdur, ancaq nazimi-ustadlıq" deyə dəymətləndirəmiş bütün məntəqi ilə cavabız qalır. Axundov realist sənəti tobluq və təqdir edirdi, də romantik şairi də inkar etmir. Yüksək sənət dili ilə orsayo gələn romantik şair Axundov üçün haqqı q sənətdir; təsir və zövq mənbəyidir.

"Və şair təbiiyə və adətə və istisna qərib olfər və mozzamin ilə deyiləndə laziz və müəssir düşüpac və lozavimətdandır hüsnə-əlfaz və təşbihat və təmsilat və təvzih və təsrif və şair mühəssənət". Axundovun şeirdən tələb ediyi və bizim kürəyivə fərqləndirdiyimiz bu keyfiyyətlər daha çox klassik romantik şeir məxusu xüsusiyyətlərindədir. Və bu da təsəddüf hesab edilə bilər ki, tənqidi öz fikirlərini qəzəp jannına (klassik romantik şeirin an aparıcı janrına) münasibətdə aydınlaşdırır: "Bu cəhətdən hər ki, öksək qəzəliyyəti mözaci- insaniyə hərgiz bir şövq və vəcd əmələ gətirmir." Axundov mülahizələrini əsl sənət və qeyri-sənət müstəvisinə götürür. Umumiyyətlə qəzəli yox, "öksək qəzəliyyəti" inkar edir. "Öksək qəzəliyyəti" üçün "şair" "öksək qəzəliyyəti" isə "nazm" hesab edilir. Tənqidi qəzəp jannında yazılmış qəzələ qarşı deyil. Geniş götürüldükdə isə demək olar ki, haqqı romantik şeir yox, nazm qismində yazılan romantik şeirə qarşı çıxır. "Bos mölməz oldu ki, şeir qəzəp nazm ilə olur, amma hər nazm şeir deyil" qənaəti də onun fəidəsidir.

Axundovun Füzüli sənətinin böyüklüyünə görə bilomoməsi, onun təsir gücünün inkar etməsi və Füzülini "nazm ustası" adlandırması ədəbiyyatşünaslığa donədonə qədər eiddiyi kimi, obyektivlikdən konar və tam yanlış qiymətləndirədir. Burada mübahisə ediləcək bir məsələ yoxdur. Mübahisə edilə biləcək məsələ Axundovun hansı səbəbdən inkarcı mövqə tutmasdır. Axundovun Füzüldən başqa ədəbi cəmiyyəti klassik romantik şairlərin hamısını özünə də töbri ilə desək, "öhli-furs"ür, yonı fars şairlərindir (Onun Nizamiyə də Birmonatlı olaraq fars şairi hesab etməsi diqqətdən yayına bilməz). Diqqət yetirəndə görmək çatır deyil ki, iraq müqəminatı və tənqid tərəfi ilə deyilən fikirləri Axundov "milli-islam" a aid edir.

"Tarixi-hicridən bu zamana qədər milli-islam arasında bir kimsəni şeir ilə nazmı qarşı verməyib, hər nazımın adına bərxiləfi-həoq şair deyiləyər və s."

Səhəbt böyük şairlərdən gəldəndə isə "milli-islam" ifadəsi yox, "öhli-furs" ifadəsinə işlədir. "öhli-furs" ifadəsi "milli-islam" ifadəsindən fərqli olaraq "türkiliyyə" öz içərisinə əhə bilimir. "Bəhər surət, türk arasında doxi bu zamana qədər müteqəddiməndən şair olmaıdır". Mahz bu fikrin ardınca Füzülini inkar fikri gəlir. Axundovun mülahizələri bu kontekstdə analitik təhlildən keçirildikdə onun Füzülini türki (Azərbaycan) ədəbiyyatına məxsus sənətkar kontekstində inkar ediyi aydın olur. K.Talibzadədən "Füzüliyə münasibəti" bir Axundovun ədəbi görürlərində təsəddüf hadisə hesab etmirik" mülahizəsinə biz də müəyyən mənada şəriklik. Lakin tədqiqatçımdən deyil kontekstə yox. K.Talibzadə Axundovun Füzülini "romantik poeziya" kontekstində inkar ediyini vurğulayıyır. Nədənsə, Y.Qarayev də, K.Talibzadə də Axundovun tələfi Füzüliyə deyil, onunla barəbər türki şeirin XIX əsrə qədər tarixini inkar etməsi faktına münasibət bildirmir. "Bəhər surət, türk arasında daxi bu zamana qədər müteqəddiməndən şair olmaıdır". Füzüli şair deyil və xoyalatında əsl təsir yoxdur; ancaq nazimi-ustadlıq şairi Axundovun Füzüliyə inkarcı münasibətinin türk şeirinin XVIII-XIX əsrlərə qədərki tarixinə inkarcı münasibət kontekstində meydana çıxmış haqqında mülahizələr irəli sürməyi qaçılmazdır. Bu halda, Axundovun mülahizələrində Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatının tarixini müəssirətləndirəndə möyli onun ədəbiyyatı və tənqid konsepsiyasının ciddi qüsurlarından bir hesab edilə bilər.

İkinci halda, Axundovun Füzüli haqqında yanlış mülahizəsinin ədəbi-tənqidi görürlərindəki ziddiyyətlər, qeyri-ardıcillığın törkib hissəsi də hesab etmək olar. Onun ədəbi-tənqidi mülahizələrində belə ziddiyyətlər, hətta öz-özünü inkar faktları ilə rastlaşmaq mümkündür. "Nazm və nəsir haqqında" məqaləsində də Axundov Calaləddin Rumiyə də Firdovsi, Nizami, Hafiz və b. ilə bir sırada haqqı şair hesab edir. "Kritika, Hafizə İrəni" "Millət" qəzəp münsinəsi" məqaləsində isə onun yaradıcılığını keyfiyyətli etibarli də Firdovsi, Nizami, Hafizə yazıldığından ayırır, ikincilərinin yaradıcılığını "həm mozzamin qəzəliyyəsinə, həm də fəda qəzəliyyəsinə" münasibətdə bir şeir hesab ediyi halda, Rumiyə yaradıcılığını "şeyriyyəyə nəqşən vardır" deyib "məqlub nazm" hesab edir.

Digər tərəfdən, elə həmin məqalədə Rumiyə "Məsnevi"si isə bəzən "məozm qəzəliyyə"ni nəmlə olmasına görə təqdir edilirdisə, "Mollay Rumiyə"yə isə onun təsiri gücünü "məozm qəzəliyyəsinə" münasibətdə bir şeir hesab ediyi halda, Rumiyə yaradıcılığını "şeyriyyəyə nəqşən vardır" deyib "məqlub nazm" hesab edir.

"Mollay Rumini və onun təsfinin bəhdən" məqaləsində tənqidi həm də monada özünü inkar edir ki, "Məsnevi"nin ideya-bədi keyfiyyətlərindən verilən təhlildən Rumiyə əsl sənətkarlığa niyəməyis edirdiyi aşkarlanır. Bir mənada Axundov özünü də bunu təsdiq edir: "Vağon Mollay Rumı məzgi-matlıbı gizlətməkdə ustadi kamil və hərifi bilməlidir". Aşkar görünür ki, "Məsnevi" də Rumiyəni seçdiyi bədi inikas üslubu tənqidi kimi razi salmır. Rumı əsərində simvolik-alegorik təsvir üslubundan möharətlo bəhrələnmir şariat ehamlarına təsdiqi münasibətinə və özünün müfəttəhlik və müxalif mövqeyini motalnı qədə gizlətməyi bacarmır. Axundov da əsərdə bədi təsvirin bu istiqamətini görür: "Görünür ki, onun əsri

çox xətrəmk əsr imiş. Şiddətli zövqədən və cozobdən danışımaq istəyibdir, amma cəməndə də qorxmuşdur. Q səbəb nəzər qalıb bu nəv təklifləmə mübahisə olubdur". Lakin Axundov simvolik təsvir üslubunu bədi yaradıcılıq üslumu kimi təqdir etmir, "amma bu nəv təklifləmə qorxçı xoşayənd deyil" (Bu cür sənilik heç xoşagəlməli deyil. T.S.) deyir. Axundov bədi təsvir simvolizminə bədi onunla qəbul etmir ki, onun "xilaf-mozəqai-mənsəfini-Yevropa" (Avropa sənətkarlığının zövqünə uyğun olmayan sənət yolu. T.S.) hesab edir. Axundovun bu mövqeyi ilə rastlaşmaq çətinidir. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, XIX əsrin ortalarında simvolizmi ədəbi cərəyan kimi Avropada canlanmış və Qərbi Avropadan bir çox ölkələrində digərlik nümayəndəliqə yetişmişdir. Digər tərəfdən simvolizmin "fəda vəsiəsi kimi ədəbiyyatda ən qədim vəxtlərdən və bütün ədəbiyyatlarda əz-xəf istifadə edilmişdir. Simvol funksiyasında sözlərdən başqa həyvan obrazları, təbiət abidələri, rəsmi və ədəbi obrazlar, hətta ölkə və heykəllər və s. çıxış edə bilər" (Əliyev R.Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Baki. Mütərcim. 2008. s. 50). Rumı də eynən bu üslundan istifadə edir. Axundov yazır: "Sonra Mollay-Rumi bəşayrə özünə etni-qədnə pərdəqəşik etməyə, ibadətəndə və riyazətdən dəm vurur, kəşfu kəramətini və məcizəni isbatına cəfəng-cəfəng dəlalət və xariqlədə əxbər zikr edir. Ösəyi-əshabi- kəlf kimi, Xizrin nəvli kimi və əməli-zəkil və əhbiyə və əğliyanın təsdiqinə ayat və əhadis söyləyir, itı, pi-şeyi təybir hər yərə, ənə və əqsam pərpəcut və həziyyəti qatib-qatısındır dənisir, guya vəz və nəşibət bəşayrədir." Axundovun "Məsnevi"dəki təsvir üslubunu təbii etməyini və ona kəskin kinəyə ilə yanaşması bir ştatda aşkar görünür. Bu cür təsvir üslubunu Axundovun əsərində Qərbi Avropanın özündə reallığın fəda formalarından bir kimi kifayət qədər yayılmış, üstəlik XX əsrin ortalarında məgik və şairi-metoforik təsvirin realist bədi düşüncədə öz kəməsinə nəzərə salınır.

"Məsnevi"nin şeiriyyətdəki nəqşənlərdən yox, Rumı yaradıcılığının ideya-bədi mükəmməlliyətdən danışmaq lazım deyil. Yeri gəlmişkən onu da qədər edək ki, ədəbi ədəbiyyatlarda Axundovun Rumıyo tənqidi münasibəti tamamilə tərsinə vətənlənmişdir. Guya əgər itəri ilərəndə yazıyaşayan Axundov öz ideyalarını yazmaq üçün bədi ifadə üslubunu xəttər və bu edir və hətta özü də bu yolla sənət əsərlərini meydana çıxarmış qalır. "Azerbaijan ədəbi tənqidinin tarixi" monoqrafiyasında oxuyuruq: "M.F. Axundov əgər itəri şəraitində yazsaydı, Onun düşündürən məsələləri isə qeyd-sizirsiz yazmaq, ortaya çıxarmaq bədi cəhətlərlə mənada ol. Buna görə də adib sənətdə elə yollar xəttərdir ki, realizmə xəttər qətimənmək şərtli bəle ideyaları özünə çıxarmək mümkün olmur. Mollay-Rumi yazıçılığını Axundov bu baxımdan daha irəli hesab edir. Ədibə görə Rumı, bəzən öz ideyalarını elə möharətlo gizlətdir, başqa mətləblərin içərisinə qatır ki, insan nəşib olmur. Bəle məharət isə hər kəsə nəşib olmur. Axundov öz də belə üslubu şeir yazmağa təşəbbüs göstərmis, lakin məqsədinə nail olmuşdur. Bu barədə Şeyxül-islam gəlmərdən bir məktubda deyilir: "Mollay-Rumini siz məxişidən məruf etmək üçün təm dənə ülə məsəl türki dilləndə nazm gətirən gəlmərdən gəlmərdən. Amma onun kimi mözgi-matlıbı gizlətyo bilmədir. Vağon Mollay-Rumi mözgi-matlıbı gizlətməkdə ustadi-kamil və hərifi-bilməlidir" (səh. 75).

(Davamı var)

Tayyar SALAMOĞLU (Cavadov), filologiya elmləri doktoru

